

जागतिकीकरण आणि मराठी भाषा

डॉ. रमेश जाधव

प्राध्यापक, मराठी भाषा व वाङ्मय विभाग

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा

विद्यापीठ, छ. संभाजीनगर

प्रास्ताविक :

‘जागतिकीकरण’ हा शब्द साधारणतः १९८० पासून प्रचलित असला तरी प्रस्तुत शब्द १९८३ मध्ये ‘थिओडोर लेविट’ यांनी पहिल्यांदा योजला. ‘लेविट’ हे अर्थशास्त्र विषयाचे प्राध्यापक म्हणून ‘हार्वर्ड बिझनेस स्कूल’ येथे कार्यरत होते. सगळ्या विधावर अधिराज्य प्रस्थापित करणाऱ्या या संज्ञेचे फायदे आणि तोटे आहेत. विशेषतः सांस्कृतिक क्षेत्रात या संकल्पनेने धुमाकूळ घातलेला दिसतो. भाषा, सांस्कृती, शिक्षण या घटकांवर जागतिकीकरणाचे विशेष परिणाम झालेले जाणवते. जागतिकीकरण ही संकल्पना खूप गुंतागुंतीची असून लोक, वस्तू आणि भांडवल यासी ती निगडित आहे. एखाद्या राष्ट्राच्या अर्थकारणास जागतिक अर्थकारणात समाविष्ट करण्याची प्रक्रिया म्हणजे जागतिकीकरण होय. ही सांस्कृतिक, आर्थिक व राजकीय बाबींचा समावेश असलेली संकल्पना आहे. आपल्या देशाची अर्थव्यवस्था दुसऱ्या देशासाठी खुली करून म्हणजे जागतिकीकरण होय. असे ठोकळ मानाने म्हणता येईल. तर भाषा म्हणजे आपल्या संस्कृतीची ओळख असून आपल्या आस्मीतेची ती घोनक आहे. सांस्कृतिक ओळख असून भाषा विचार व्यक्त करण्याचे साधन आहे. जागतिकीकरणामुळे मराठी भाषेवर संकट ओढावलेले आहे. त्यामुळे प्रस्तुत शोधनिबंधात मराठी भाषा आणि जागतिकीकरण या अनुषंगाने विवेचन केले आहे.

विषयप्रवेश :

‘Globalization’ या इंग्रजी शब्दासाठी मराठीत ‘जागतिकीकरण’ असा शब्द योजला जातो. तर हिंदीत ‘वैश्वीकरण’ असा शब्द रूढ आहे. ‘Globalization’ या शब्दाची उत्पत्ती ‘ग्लोबस’ या लॅटीन शब्दापासून झाली आहे. थिओडोर लेविट या जर्मन-अमेरिकन शास्त्रज्ञाने प्रथमतः ‘जागतिकीकरण’ हा शब्दप्रयोग केला. त्यांना ‘जागतिकीकरण’ सिद्धांताचे संस्थापक मानले जाते. १९८० च्या दशकात त्यांनी हा शब्द रूढ केला. जागतिकीकरण ही संकल्पना खऱ्या अर्थाने अर्थकारणाशी संबंधित आहे.

खुली किंवा मिश्र अर्थव्यवस्थेचा अंगिकार करणे या अर्थाने ही संज्ञा अलिकडच्या काळात प्रचलित झालेली दिसते. जागतिकीकरण ही विकसित आणि बलाढ्य राष्ट्रांनी अविकसित व दुबळ्या देशांवर लादलेली एकप्रकारची आर्थिक गुलामगिरीच होय. आर्थिकसत्तेच्या शर्यतीत तग पकडण्यासाठीची स्पर्धा म्हणजे जागतिकीकरण असे स्थूलपणे म्हणता येईल. ‘जीवो जीवस्य जीवनम्’ हे जागतिकीकरणाचे सूत्र असल्याचे हळूहळू ध्वनित होऊ लागले आहे. अमेरिका, चिन आणि जपान या सारख्या सर्व क्षेत्रांत शक्तीमान, बलाढ्य आणि सर्वांगीण प्रबळ असलेल्या राष्ट्रांनी विकसनशील, अविकसित आणि लहानसहान गरीब देशांची केलेली आर्थिक मुस्कटदाबी व नाकेबंदी म्हणजे जागतिकीकरण असेही म्हणता येईल. जागतिकीकरणाच्या भयंकर महाजालात जगाच्या पाठिवरील कित्येक देशांची अर्थसत्ता गुदमरली आहे. जागतिकीकरणाच्या दबावाखाली ‘आऊटडेटेड’ गोष्टी गरीब व अविकसित देशांच्या माथी मारल्या जात आहेत. जागतिकीकरण या संकल्पने संदर्भात अर्थशास्त्रज्ञ सी.प. खेर म्हणतात, “जागतिकीकरण म्हणजे व्यापार, वित्त, रोजगार, तंत्रज्ञान, दळण-वळण, विदेशी स्थलांतर पर्यावरण, राहणी, शासन, समाजव्यवस्था, संस्कृती आदी सर्वक्षेत्रांतून होत राहणारे रूपांतर होय.” तर याच संदर्भात डॉ. सुखदेव थोरात लिहितात, “तंत्रज्ञानांतील प्रगती आणि मानवी जीवनात होणारे नव-नवीन बदल यांच्या परिणामाच्या गाभ्यातून प्रगत होणाऱ्या तंत्रज्ञानाच्या सर्व देशांच्या आणि शासनाच्या तसेच सर्व बाजारपेठांच्या जागतिक प्रक्रियेला जागतिकीकरण असे समजण्यात येते.” एडवर्ड हार्मन जागतिकीकरणा विषयी म्हणतात, “जागतिकीकरण ही सीमापार उत्पादने भांडवल सेवा आणि आर्थिक क्रिया प्रक्रियांच्या वाढत्या प्रवाहाला लक्ष करणारी प्रक्रिया आहे.” डॉ. वसंत आबाजी डहाके जागतिकीकरण विषयी म्हणतात, “जागतिकीकरण ही भिन्न-भिन्न आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक प्रवाहांना सामावून घेणारी संज्ञा आहे.”

प्रभा गणोरकर या संदर्भात लिहितात, “उत्पादने, उपभोग, वस्तुंचा व्यापार, आंतरराष्ट्रीय राजकीय अर्थनीतीचा पाया असलेली मालमत्ता यांच्या बदलत्या स्वरूपामधून उदय पावलेल्या आर्थिक, सामाजिक, तंत्रज्ञानात्मक, राजकीय व सांस्कृतिक संरचना प्रक्रियांचा संच म्हणजे जागतिकीकरण होय”

अशा या मनुष्याला एकमेकांच्या जवळ आणून मग त्यांच्या खांद्यावर गुलामगिरीचे 'जू' ठेवणार्या जागतिकीकरण संकल्पनेचा जन्म १९९५ या वर्षी झाला. त्याचवेळी विश्वभरातील १४९ देशांनी या संघटनेचे सदस्यत्व स्वीकारले आणि मुक्त अर्थव्यवस्थेचा खुल्या मनाने अंगिकार केला. पीटर सदरलॅंड हे जागतिकीकरण संकल्पनेचे जनक मानले जातात. अशा प्रकारचा भूतकाळ असणारी जागतिकीकरण ही प्रक्रिया हळूहळू मानवी जीवनाचे सर्वच क्षेत्र व्यापताना दिसते. खासगीकरण, जागतिकीकरण, उदारीकरण म्हणजे 'खाऊजा' धोरण म्हणजेच भारतासारख्या अनेक विकसनशील राष्ट्रांच्या मानेवर बसलेले हे एक महाकाय राक्षस होय असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. भारतात १९९० च्या आसपास जागतिकीकरणास प्रारंभ झाल्याचे लक्षात येते. जागतिकीकरणाचे जसे फायदे आहेत तसेच त्याचे तोटेही झालेले आताशी कुठे ठाऊक होत आहेत. तसे पाहता जागतिकीकरण ही प्रक्रिया व्यापार व अर्थक्षेत्रात खूप महत्त्वाची बाब समजण्यात येते. असे असले तरी जागतिकीकरण ही संज्ञा मानवी जीवनाच्या सर्वच अंगाना व्यापणारी गोष्ट आहे. त्यामुळेच या प्रक्रियेचा अनुबंध मनुष्य जीवनाच्या सांस्कृतिक, सामाजिक व भाषिक परिप्रेक्षासही निश्चितपणे येतो.

समाज व संस्कृतिला संवर्धित करणारे उत्तम माध्यम म्हणजे भाषा होय. भाषेमुळेच माणसांनी नेत्रदीपक अशी प्रगती केली. भाषेमुळेच मनुष्य इतर प्राण्यापेक्षा भिन्न ठरला. भाषाच त्याच्या अलौकिक प्रगतीचे प्रवेशद्वार ठरले. जगाच्या पाठीवर अनेक भाषा व बोली बोलल्या जातात. भारतातही अनेक भाषा व बोली बोलल्या जातात. स्वातंत्र्यानंतर एकसंघ भारताचे प्रशासकीय सोयीसाठी अनेक घटकराज्य करण्यात आले. त्यापैकीच महाराष्ट्र हे एक घटक राज्य होय. या राज्याची स्थापना १ मे १९६० रोजी करण्यात आलेली असून त्याची राज व व्यवहार भाषा म्हणून मराठीला मान्यता देण्यात आलेली आहे. जागतिकीकरणाच्या जमाण्यात 'मराठी भाषेला' कसे प्रवाहित करता येईल. असा प्रश्न व चिंता आज मराठी

भाषेवर जिवापाड प्रेम करणाऱ्यांना पडलेली आहे. आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगात इंग्रजी ही 'ग्लोबल लॅंग्वेज' म्हणून झपाट्याने प्रगती साधत आहे. अमेरिका, इंग्लंड, ऑस्ट्रेलियासह जगातील पाश्चिमात्य राष्ट्र इंग्रजी ही विश्वातील एकमेव अद्वितीय भाषा आहे असा तिचा प्रचार व प्रसार करू लागले आहेत. मला वाटतं ते काही प्रमाणात सत्यही आहे. जगाचा नकाशा पाहिला तर असे लक्षात येईल की, कित्येक राष्ट्र इंग्रजी भाषा वाचणारे, बोलणारे आणि लिहिणारे आहेत. त्यामुळेच इंग्रजी भाषेशिवाय गत्यंतर नाही असे भाषचित्र निर्माण करण्यात इंग्रजी भाषेचे पाठिराखे निश्चितच यशस्वी बनलेले आहेत.

आजचे युग हे स्पर्धेचे आहे. जागतिकीकरणामुळे ही स्पर्धा अधिकच तीव्र झाली आहे. आज जग हे एक 'व्हीलेज' बनले आहे. जागतिकीकरणामुळे जगभर नोकरी व व्यवसायाच्या संधी उपलब्ध होत आहेत. दुसऱ्या देशात नोकरी वा व्यापार करावयाचा असल्यास सर्व जगाने ज्ञान व व्यवहार भाषा म्हणून अंगिकारलेल्या भाषेचे सखोल ज्ञान असणे अगत्याचे झाले आहे. इंग्रजी भाषेच्या पाठिराख्यांनी जाणिवपूर्वक जागतिक स्तरावर इंग्रजी ही एकमेव भाषा 'विनिमय भाषा' आहे असे चित्र निर्माण केले आहे. अशा परिस्थिती मराठी भाषेसारख्या जगातील कित्येक भाषा वेगवेगळ्या आव्हानांना सामोरे जाताना दिसतात. त्या कशातरी जिवंत राहण्याचा प्रयत्न करताना आढळतात. मराठीच्या संदर्भात बोलायचे असल्यास असे सांगता येईल की, १९६० साली मराठी ही महाराष्ट्राची राज व व्यवहार भाषा म्हणून स्वीकारण्यात आली. हे वास्तव असले तरी महाराष्ट्राचे माजी मुख्यमंत्री वसंतराव नाईक साहेब यांच्या कार्यकाळात मराठीला ११ जानेवारी १९६५ राजभाषा म्हणून अधिकृत मान्यता मिळाली. मराठीला अधिकृत राजभाषेचा दर्जा बहाल करणारे मुख्यमंत्री नाईक हे अमराठी भाषक होते. हे इथे नोंद घेण्यासारखे आहे. १९६०-६५ नंतर शिक्षण, न्याय व कार्यालयीन कामकाजाची भाषा म्हणून मराठी असेल असे जाहीर करण्यात आले. मात्र पुढे हे सूत्र रुजले नाही. मराठी इथल्या लोकांची मातृभाषा असूनही तिची अक्षम्य अवहेलना करण्यात आली. शाळा व महाविद्यालयात तिला सावत्र वागणूक म्हणजे द्वितीय भाषेचा दर्जा दिला गेला. परकीय इंग्रजी भाषेला मात्र अनिवार्य भाषेचा दर्जा देण्यात आला. कार्यालयीन कामकाज व न्यायालयातही मराठीला दुय्यमस्थान बहाल केले. त्यामुळे मराठी भाषेची गळचेपी झाली. मराठी ही केवळ आपली 'मायभाषा' आहे. ती

ज्ञानभाषा किंवा 'ग्लोबल लॅंग्वेज' नाही असे चित्र आहे. हे वास्तव असले तरी मराठी भाषेवरील आंग्ल भाषेचे अतिक्रमण केवळ जागतिकीकरणाचे वारे आल्यापासून झालेले नाही तर ते थेट वसाहत काळापासून सुरु झालेले दिसते. या संदर्भात वि. का. राजवाडे म्हणतात, "मराठीचा संकोच सध्या चोहोकडून होऊ लागला आहे. सरकार परदेशी पडल्यामुळे ते या भाषेला वार्यालाही उभे राहू देत नाही व एतद्देशीय विद्वान लोकांच्या स्वाभिमानाच्या कल्पना काही अपूर्व झाल्यामुळे गंभीर ग्रंथ रचनेच्या कामी इंग्रजीभाषा वापरल्याने मराठीचा आपण काही गुन्हा करतो हे त्यांच्या गावीही नसते. येणेप्रमाणे इंग्रजीच्या अंमलाखालील महाराष्ट्रात मराठीचा संकोच अत्यंत झाला आहे. दहा पाच मोठी मराठी संस्थाने आहेत. तेथीलही दरबारी भाषा अलीकडे इंग्रजीच बनत चालली आहे. अशीच स्थिती १००/१५० वर्षे चालली तर मराठी निःशंसय मिश्र नव्हे, भ्रष्ट नव्हे तर अजिबातच नष्ट होईल." वि. का. राजवाडे यांनी १९२६ साली व्यक्त केलेली मराठी भाषेविषयीची चिंता आज रास्त ठरण्याच्या समीप येऊन ठेपली आहे. म्हणूनच मराठी भाषा व संस्कृतीवर मनस्वी प्रेम करणाऱ्या सर्वच लोकांनी आज मराठी भाषा व संस्कृतीचा प्रचार व प्रसार कसा साधता येईल? मराठी 'ग्लोबल लॅंग्वेज' व 'ज्ञानभाषा' कशी बनेल? यासाठी प्रयत्न करणे आवश्यक झाले आहे. मराठी भाषकांनी मराठी भाषेचा अभिमान बाळगला पाहिजे. घर व घराबाहेर मराठी बोलण्याचा आग्रह धरला पाहिजे. व्यापारी लोकांनी दुकानासमोरील नावाच्या पाट्या मराठीत तयार करून लावल्या पाहिजे याचाही आपण आग्रह केला पाहिजे. बँक व्यवहार मराठीत व्हावा यासाठी प्रयत्न केले पाहिजे. मराठी माणसांनी स्वाक्षरी मराठीत केली पाहिजे. मराठी प्रसारमाध्यमांनी इंग्रजी व हिंदी शब्दांचा अनाठायी वापर न करता अधिकाधिक प्रमाणात मराठी शब्दांचा सुयोग्य वापर करावा. या काही किरकोळ वाटणार्या गोष्टी जरी केल्या तरी मराठी भाषेचा विकास व वृद्धी होईल. मराठी भाषेला अभिजात भाषेचा दर्जा मिळावा त्यासाठीची लागणारे उपलब्ध पुरावे आणि साधने गोळा करून केंद्र सरकारला सादर करण्यात आलेले आहेत. कन्नड, तेलगू, तमिळ आणि संस्कृत या चार भाषांप्रमाणेच मराठीलीही अभिजात भाषेचा दर्जा प्राप्त झाला तर मराठीच्या सर्वांगीण विकासाला निश्चितच गती प्राप्त होईल. नवीन शैक्षणिक धोरणातही मातृभाषेला विशेष महत्त्व देण्यात आलेले आहे. यामुळे मराठीसह भारतातील अनेक मातृभाषांना निश्चितच गती व चालना मिळणार

आहे. ज्ञानभाषेकडे मराठी भाषेची घोडदौड सुरु झाल्याचे हे उत्तम लक्षण आहे. भाषा व संस्कृतीच्या संदर्भात डॉ. महेश एलकुंचवार लिहितात, "ज्या मानव समूहाने आपली भाषा गमावली-हरवली आहे त्यांची संस्कृती मृतप्राय व्हायला वेळ लागणार नाही. कारण भाषा हा संस्कृतीचा हुंकार असतो. भाषा व संस्कृती यांचा नाळेचा संबंध असतो." श्रीमान एलकुंचवार यांचे उपरोक्त विधान चिंतनीय आहे. कारण भाषा हे आपल्या सांस्कृतिक आस्मीतेचे केंद्र आहे. त्यात आपल्या संस्कृतीचे पासवर्ड दडले आहे. भाषा मरते तेंव्हा संपूर्ण संस्कृतीच लयाला जाते.

समारोप व निष्कर्ष :

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये जागतिकीकरण आणि मराठी भाषा या संदर्भात स्थूलपणे विवेचन करण्यात आले आहे. हे विवेचन करताना पुढील निष्कर्ष लक्षात आलीत.

१. जागतिकीकरण ही संकल्पना मूलतः अर्थकारणासी संबंधित आहे.
२. प्रबळ देशांनी अविकसित देशांची केलेली आर्थिक कोंडी म्हणजे जागतिकीकरण होय.
३. जागतिकीकरणामुळे अनेक गोष्टी अविकसित राष्ट्रांवर थोपवल्या जात आहेत.
४. जागतिकीकरण या संकल्पनेचा उदय १९९५ साली झाला असून १४९ देश त्याचे सदस्य आहेत.
५. जागतिकीकरणाचा संबंध सांस्कृतिक, सामाजिक आणि भाषिक परिप्रेक्ष्यासही आहे.
६. जागतिकीकरणाच्या या काळात इंग्रजी ही 'जागतिकभाषा' म्हणून लौकिक पावत आहे.
७. १९ जानेवारी १९६५ साली मराठीला राजभाषेचा दर्जा प्राप्त झाला. त्यावेळी वसंतराव नाईक महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री होते.
८. शाळा व महाविद्यालयात मराठीस राजभाषा असूनही द्वितीय भाषेचा दर्जा दिला गेला.
९. कार्यालयीन व न्यायालयीन कामकाजात मराठीभाषेला दुय्यम स्थान महाराष्ट्रात दिल्याचे लक्षात येते.
१०. माय मराठीवरील आंग्ल भाषेचे अतिक्रमण जागतिकीकरणाचे युगारंभ झाल्यापासून झालेले नाही तर वसाहत काळापासून हे अतिक्रमण झालेले लक्षात येते.
११. अविकसित राष्ट्रांची परिस्थिती मजबूत करणे, राष्ट्रांमधील सांस्कृतिक संबंध वृद्धीगत करणे आणि

- आंतराष्ट्रीय व्यापारास चालना देणे ही जागतिकीकरणाचे उद्दिष्टे आहेत.
१२. जागतिकीकरणामुळे जगातील अनेक देशांना भरपूर फायदा झाला असून त्यामुळे गरीब, श्रीमंत यांच्यामधील अंतर खूप वाढले आहे.
१३. जागतिकीकरण ही अहार्निश सामाजिक असून आर्थिकतेशी ती निगडित आहे.
१४. मराठी भाषक इंग्रजी भाषा व पाश्चिमात्यांच्या संस्कृतीचे अंधानुकरण करताना दिसतो.

संदर्भ :

- ✚ लोकराज्य, ऑक्टोबर, २०११ संपादक विजय नाहटा
- ✚ भाषा आणि संस्कृती- ना.गो. कालेलकर
- ✚ भाषाकारण- अविनाश बिनीवाले
- ✚ साहित्य, संस्कृती आणि जागतिकीकरण - भालचंद्र नेमाडे
- ✚ प्रतीतिभेद - द. भ. कुलकर्णी
- ✚ जागतिकीकरण आणि मराठी भाषा - डॉ. सूर्यकांता अजमेरा